

ЦІВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.121.1

Бондар І. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри нотаріального
та виконавчого процесу і адвокатури
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНІ В ЦІВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

INDIVIDUAL NON-PROPERTY RELATIONS IN CIVILISTIC PROCESS

У статті розкривається міжгалузевий характер особистих немайнових правовідносин шляхом аналізу чинного законодавства. Досліджуються аспекти охорони та захисту особистих немайнових прав у цивілістичному процесі. Разом із забезпеченням особистих немайнових прав осіб висвітлюється обмеження цих прав.

Ключові права: особисті немайнові правовідносини, цивілістичний процес, охорона та захист немайнових прав, гарантії особистих немайнових прав, обмеження немайнових прав.

В статье раскрывается межотраслевой характер личных неимущественных правоотношений путем анализа действующего законодательства. Исследуются аспекты охраны и защиты личных неимущественных прав в цивилистическом процессе. Вместе с обеспечением личных неимущественных прав лиц освещаются ограничения этих прав.

Ключевые права: личные неимущественные правоотношения, цивилистический процесс, охрана и защита неимущественных прав, гарантии личных неимущественных прав, ограничения неимущественных прав.

The article reveals the intersectoral nature of individual non-property legal relationships by analyzing the current legislation. The aspects of protection and defence of personal non-property rights in the civilistic process are investigated. Along with the guaranteeing of personal non-property rights, the restrictions in these rights are covered.

Key words: individual non-property relations, civilistic process, protection and defence of non-property rights, guarantees of personal non-property rights, restriction of non-property rights.

Під час дослідження особистих немайнових правовідносин вважаємо за необхідне дослідити питання щодо того, чи можуть бути особисті немайнові правовідносини за своєю галузевою природою процесуальними? Передумовою такої постановки питання є особливості, з одного боку, особистих немайнових правовідносин, їх абсолютний характер, а з іншого – особливості процесуальних правовідносин, насамперед суб'єктного складу.

Висновок про міжгалузевий характер особистих немайнових правовідносин вимагає детального аналізу цивілістичного процесуального законодавства на предмет того, яким є зв'язок особистих немайнових прав та цивілістичного процесу, чи знаходять у цивілістичному процесі особисті немайнові права охорону і захист, або ж навіть реалізацію через процесуальні за своїм змістом правомочності. Визначальним також є питання про те, як забезпечується здійснення особистих немайнових прав у цивілістичному процесі, чим вони гарантується та чи існують у тих чи інших процесуальних правовідносинах різного обмеження цих прав.

Із самого початку звернемо увагу на п. 2 ч. 3 ст. 2 нової редакції ЦПК, де встановлено, що основними засадами (принципами) цивільного судочинства є повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом. Як раніше було сказано, поняття «честь», «гідність» регламентуються і їх дотримання гарантується нормами ЦК. Крім того, ці поняття віднесені до категорії особис-

тих немайнових прав особи, що доводить наявність у цивільному процесі особистих немайнових прав. Але тут можна помітити істотну прогалину між положеннями ЦК та ЦПК, оскільки в цивільному праві передбачений захист і ділової репутації особи (зокрема, ст. 201 ЦК). Тому навіть при первісному і поверхневому аналізі можна встановити різницю в підходах до врегулювання особистих немайнових прав, коли під охорону в новому ЦПК не підпадає ділова репутація. Така колізія може негативно по-значатися на особистих немайнових правах юридичних осіб, оскільки згідно зі ст. 6 нового ЦПК суд не зобов'язаний буде поважати ділову репутацію юридичної особи.

Автор також вважає, що у такій редакції п. 2 ч. 3 ст. 2, ст. 6 нового ЦПК ще одна велика група осіб може постраждати від дій суддів, оскільки їх участь у цивільному процесі зумовлена не тільки повноваженнями, а й діловою репутацією. У такому разі автор має на увазі посадових осіб органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56 нового ЦПК), які повинні мати певну професійну кваліфікацію. Автор уважає, що суд повинен мати повагу до правового статусу Уповноваженої Верховної Ради України з прав людини, але оскільки виписані його повноваження в ч. 2 ст. 56 нового ЦПК його високий правовий статус одразу нівелюється. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повинен обґрунтівувати суду неможливість особи самостійно здійснюва-

ти захист своїх інтересів і це при зверненні до суду першої інстанції, коли ця високопосадова особа наділена правами на звернення до Конституційного суду України тощо. Це положення конкретизується в п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», а саме він може звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захищати свої права і свободи. Але ж це нонсенс, оскільки такі функції мають виконувати прокурори або адвокати на безоплатній основі, а діяльністю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини має керувати значимість справи, коли громадянину протистоятиме інший високопосадовець, коли справа має широкий резонанс у суспільстві тощо і в цих випадках така високопосадова особа не повинна доводити свої повноваження на захист інтересів конкретної особи суду.

Але найпоширенішими представниками осіб на тепер є адвокати, яких обирають особи для участі в конкретній справі серед інших через ділову репутацію. Тому на практиці доволі часто саме на адвокатів судді намагаються «тиснути» шляхом спроб принизити ділові якості в очах клієнтів. Необхідно не тільки говорити, а й гарантувати охорону ділової репутації експертів, спеціалістів, перекладачів, оскільки їх мають залучати до участі в цивільному судочинстві через ділову репутацію, важливим елементом якої є кваліфікація тощо.

Тому таке поняття, як ділова репутація має обов'язково регламентуватися у ЦПК та забезпечуватися її надійний захист.

Таким чином, було доведено охорону особистих немайнових прав у цивільному судочинстві, але це не стосується діяльності нотаріусів та державних і приватних виконавців. Очевидним для нас є те, що положення ЦК, зокрема ст.ст. 273, 274 ЦК щодо забезпечення здійснення особистих немайнових прав та їх обмежень, прямо стосуються і органів та посадових осіб, які здійснюють ті чи інші юрисдикційні провадження у межах цивілістичного процесу, зокрема нотаріуса чи приватного виконавця як публічних осіб, суду чи органу державного примусового виконання як органів державної влади. Отже, крім покладання на посадових осіб обов'язків поважати честь і гідність, особам мають установлюватися певні санкції за невиконання таких обов'язків.

Поняття «забезпечення прав людини чи громадянина» є дискусійним не тільки у цивілістичному процесі, а й у правовій науці. Так, Е.Б. Червякова під забезпеченням основних прав розуміє, з одного боку, систему гарантій, а з іншого – діяльність органів держави зі створення умов для реалізації прав громадян, охорони, захисту і відновлення порушеного права» [1, с. 24]. У цьому визначенні потребує кваліфікації термін «система гарантій».

На думку П.М. Рабіновича, поняття «забезпечення прав і свобод людини», містить у собі три елементи: 1) сприяння реалізації прав і свобод (шляхом позитивного впливу на формування загальносоціаль-

них гарантій); 2) охорону прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики порушення прав і свобод); 3) захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [2, с. 7]. У цьому визначенні зроблена спроба виробити тезисну базу цього поняття, але вона не має системного змісту.

Узагальнюючи висловлені у науці підходи до сприйняття поняття «забезпечення прав» та виходячи зі змісту ст.273 ЦК, вбачається, що особисті немайнові права у цивілістичному процесі повинні знаходити свою охорону як через різні закріплени у законодавстві гарантії, так і завдяки діяльності уповноважених осіб та правоохоронних дій самої правомочної особи в усіх правовідносинах, включаючи виникнення і розвиток, а у разі їх порушення захист з боку нотаріуса, суду та виконавця. Однак чи є це так? Відповідь на це питання необхідно шукати у з'ясуванні відповідності закріплених законодавством правових гарантій, охорони та захисту, що їх повинні надавати нотаріус, суд чи виконавець, сутності та правовій природі нотаріального, цивільного та виконавчого процесів. Для цього необхідно визначитись із поняттям правових гарантій, охорони та захисту, які в науці є дискусійними.

Щодо поняття гарантій, то їх розуміння досить популярно кристалізувала О.Ф. Скакун. Так, вона зазначила, що проголошення будь-якого права людини, навіть закріплених відповідними актами держави та її органів, ніщо без реальних гарантій його здійснення. Під гарантіями прав, свобод і обов'язків розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують фактичну реалізацію, охорону та надійний захист. Без гарантій права перетворюються на своєрідні «заяви про наміри», що не мають жодної цінності ні для особи, ні для суспільства [3, с. 183]. Тому вбачається, що гарантії є досить широким поняттям, яке включає в себе не лише юридичні гарантії, а й соціально-економічні, моральні, політичні тощо.

Якщо ж розглядати юридичні гарантії, то, як визначав В.М. Погорілко, ними є передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав та свобод людини і громадянина [4, с. 40]. У цьому лаконічному визначенні акцентуємо увагу на слові «практичне», тобто тут важливо враховувати практичні, а точніше реальні результати забезпечення прав. Але автор вважає, що важливим аспектом під час забезпечення прав має розцінюватися поведінка самої правомочної особи, оскільки принцип диспозитивності властивий більшості процесуальних галузей правової науки, зокрема цивільному, господарському, виконавчому і нотаріальному процесам.

Навіть поверховий аналіз цивілістичного процесуального законодавства вказує на те, що воно містить багато положень, які, виходячи з наведеного у науці підходу до юридичних гарантій, можна було б трактувати саме як юридичні гарантії забезпечення особистих немайнових прав у цивілістичному процесі.

Такими, наприклад, є положення ст. 6 ЦПК, які передбачають випадки проведення закритого судового розгляду в разі, якщо відкритий розгляд може привести до розголошення таємниці, яка охороняється законом, із метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують честь і гідність. Очевидно, що ці положення є гарантіями цілої низки особистих немайнових прав, зокрема права на особисте життя, права на таємницю кореспонденції чи таємницю про стан здоров'я, права на повагу до гідності та честі тощо. Відповідні положення, які також є гарантіями цих же прав, містить і ст. 8 Закону «Про нотаріат» під час урегулювання питань охорони нотаріальної таємниці. Стаття 18 Закону «Про виконавче провадження» передбачає, що примусове проникнення на земельні ділянки, до житлових та інших приміщень у зв'язку з примусовим виконанням рішення суду про виселення боржника та вселення стягувача і рішення про усунення перешкод у користуванні приміщенням (житлом) здійснюється на підставі відповідного рішення суду. Така норма прямо визначає гарантії забезпечення права фізичної особи на недоторканність житла. Загалом же треба визнати, що вже й сама наявність цивілістичного процесу у всіх його проявах, за допомогою якого забезпечуються особисті немайнові права, може розглядатися як правова гарантія забезпечення особистих немайнових прав.

Ураховуючи наведене, можемо зробити висновок, що цивілістичне процесуальне законодавство, зокрема законодавство про нотаріат, про цивільне судочинство та виконавче провадження, містить цілу низку норм, які гарантують особам здійснення належних їм особистих немайнових прав або ж містять обмеження щодо можливості здійснення цими особами таких прав. Крім того, особисті немайнові права, за допомогою встановленої державою процедури, яка досліджується науковою про цивілістичний процес отримують свій захист чи охорону. Під час дослідження таких правових норм слід виходити з того, що правовими гарантіями особистих немайнових прав у цивілістичному процесі є передбачені цивілістично-процесуальним законодавством спеціальні засоби забезпечення особистих немайнових прав, а також можливість особи (у разі необхідності) здійснити самозахист власних прав від неправомірних дій уповноважених осіб, вийти за визначені законодавством межі відповідно до принципу верховенства права. При цьому досить важливим є те, наскільки якісно та повно цивілістичний процес охоплює правовим інструментарієм усі найбільш важливі взаємовідносини щодо особистих немайнових благ та особистих немайнових прав, застерігає випадки правопорушення, зокрема внаслідок зловживання правом.

Щодо понять захисту та охорони, то вони є дискусійними у науці та на практиці, а їх дослідження, як правило, здійснюється у взаємозв'язку одного з іншим. Загалом, у правовій науці сформовано декілька підходів до розуміння сутності понять «захист» та «охорона».

Згідно з першим підходом поняття «охорона» та захист є тотожними (фактично синонімами). Як зазначає щодо цього М.К. Галянтич, у нормотворчій діяльності досить часто застосовують поняття «охорона» та «захист» без чіткого їх розмежування і без додержання під час використання цих термінів у законодавчих актах певних однакових критерій [5, с. 23]. Але така позиція нівелює юридичну термінологію.

Згідно з другим підходом, поняття захисту розглядається як більш вузьке за своїм змістом та яке охоплюється більш ширшим поняттям «охорона». Так, наприклад, М.В. Бондарєва під час дослідження особливостей нотаріального процесуального право-відношення вказує на те, що «захист» можна розглядати як приватний випадок охорони або ж «охорона» може розцінюватися як умовна мета захисту [6, с. 163]. Із цією позицією можна частково погодитися щодо сприйняття охорони як більш ширшого поняття, що вміщує захист як окремий елемент.

Згідно з третім підходом, поняття «захист» та «охорона» є самостійними різноплановими поняттями, які характеризують діяльність, спрямовану на забезпечення прав та свобод людини. При цьому більшість науковців визначає охорону як діяльність уповноважених державних органів та установ, спрямовану на запобігання порушенню прав особи, а захист як діяльність, спрямовану на відновлення вже порушеного права. Так, наприклад, як зазначав М.І. Матузов, охорона та захист суб'єктивного права та/або охоронюваного законом інтересу – не одне й те ж саме: охороняються вони постійно, а захищаються тільки тоді, коли порушуються [7, с. 130–131]. Зазначений підхід є чи не найбільш поширеним у науці, оскільки виглядає логічним та прийнятним для практики. Тому можна погодитися з думкою С.Я. Фурси, що час вчинення правопорушення як критерій розмежування охорони і захисту має глибоке як наукове, так і практичне значення, оскільки захист як конкретна юридично вагома дія може вимірюватися і реально застосовуватися лише з початком правопорушення [8, с. 11].

Аналіз правової природи цивілістичного процесу вказує на те, що його призначенням є як охорона, так і захист прав особи. При цьому в тих чи інших видах цивілістичного процесу переважає його спрямованість або ж на охорону, або ж на захист права.

Так, у науці загальнозвінаним є те, що нотаріальний процес є правоохоронним за своїм змістом, що нотаріус, посвідчуячи права або ж факти, як правило, застерігає їх порушення і ця діяльність відповідним чином забезпечується нотаріальними бланками, реєстрами тощо. Як указує щодо цього Л.І. Лесніцька, сутність нотаріальної діяльності полягає в тому, що вона, маючи посвідчувальний, підтверджаючий характер, юридично закріплює цивільні права з метою попередження в подальшому їх можливого порушення [9, с. 4]. Однак у деяких випадках виникає й правозахисна функція нотаріату, наприклад, якщо особа в добровільному порядку не виконує взяті на себе повноваження. Ця функція реалізується шляхом

учинення виконавчих написів, протестів векселів тощо [10, с. 11].

Натомість цивільний чи виконавчий процеси очевидно мають правозахисну природу, оскільки призначенням є, як правило, відновлення вже порушеного права особи. Стаття 2 ЦПК прямо визначає, що завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Виходячи із загальної правої природи цивілістичного процесу як правоохоронного та правозахисного за своїм призначенням, можемо зробити висновок, що й особисті немайнові права знаходять у цьому процесі свої адекватні охорону та захист. Так, наприклад, ст. 297 ЦК передбачає, що фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі; розділ VIII Закону «Про виконавче провадження» (який має назву «Виконання рішень немайнового характеру») врегульовує особливості виконання рішень, постановлених у справах про захист немайнових прав, включаючи особисті немайнові права тощо.

Дослідження особливостей регламентації цивілістично-процесуальним законодавством особистих немайнових прав викликає питання щодо того, чи не містить це законодавство певних обмежень цих прав (з огляду на природу процесуальних правовідносин)?

Як зазначає М.О. Стефанчук, обмеження здійснення суб'єктивних цивільних прав є поведінкою як іншої особи, так і діями відповідних органів, наділених владними повноваженнями, які направлені на унеможливлення здійснення особами своїх суб'єктивних прав повною мірою [11, с. 7]. Із цією позицією можна погодитися і всілякі штучні обмеження прав осіб слід сприймати як негативні фактори в цивілістичному процесі, зокрема у разі захисту прав осіб потерпіла особа для відновлення власних прав мусить спочатку оплатити судовий збір, а потім авансовий внесок у виконавчому провадженні, що складають значні кошти для пересічних громадян, які можуть стати на заваді ліквідації правопорушення. Згідно з ч. 4 ст. 124 Конституції України передбачено, що законом може бути визнаний обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору, але такий порядок не буде узгоджуватися з правом особи на безпосередній захист, оскільки урегулювання спору не надає визначення і розмежування таких близьких за значенням понять, як спір, правопорушення, конфлікт тощо. Такий поділ залежить від внутрішнього сприйняття ситуації особою, права якої порушені і яка вправі вимагати припинення правопорушення і відновлення її прав, а не спроб врегулювати конфлікт за допомогою примірних процедур. Тобто особа, права якої порушені, у цивільному судочинстві наділяється правом на забезпечення власних вимог, а суд має застерігати випадки уникнення правопорушника від матеріальної відповідальності, включаючи механізми обмеження

прав ймовірного правопорушника. Будь-який орган у державі через його компетенцію такими повноваженнями не володіє.

Є.О. Мічурін, розглядаючи обмеження майнових прав фізичних осіб, визначає їх елементом механізму правового регулювання, спрямованим на охорону прав суспільства, інших уповноважених осіб, здатний за допомогою специфічних законодавчих заборон, обов'язків чи дозволів впливати на звуження змісту суб'єктивного цивільного права та ускладнення його здійснення [12, с. 130]. Таким чином, обмеження особистих немайнових прав полягає в унеможливленні здійснення особистого немайнового права повною мірою, звуженні змісту такого права, ускладнення його здійснення, зменшенні варіантів можливої поведінки суб'єкта права у порівнянні з тими, які надає законодавство в межах конкретного особистого немайнового права, шляхом установлення уповноваженим органом чи посадовою особою різних заборон, обов'язків чи дозволів. Загалом, уstanовлюються такі обмеження з метою охорони прав суспільства або інших уповноважених осіб та характеризуються тимчасовими, просторовими чи суб'єктивними ознаками.

Аналіз цивілістичного процесуального законодавства вказує на існування у цивілістичному процесі окремих обмежень у здійсненні особами своїх особистих немайнових прав.

Так, виходячи вже навіть із лексичної подібності обмеженням права на свободу пересування як особистого немайнового права можна вважати передбачене положенням ст. 18 Закону «Про виконавче провадження» тимчасове обмеження боржника у праві виїзду за межі України. Установлюється це обмеження судом за поданням виконавця з метою стимулювання боржника до виконання обов'язків, визначених судовим рішенням. Таке обмеження особистого немайнового права за свою форму є забороною та характеризується тимчасовою і просторовою ознаками його здійснення. Автор уважає, що таке обмеження може мати місце не тільки у виконавчому провадженні, а й у цивільному процесі відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 150 ЦПК, але воно має застосовуватися лише у виняткових і обґрунтovаних ситуаціях.

Таким чином, можна зробити висновок, що цивілістичний процес поряд із забезпеченням особистих немайнових прав через установлення цивілістичним процесуальним законодавством гарантій особистих немайнових прав, здійснення їх охорони та захисту, містить й обмеження таких прав осіб.

Узагальнюючи все наведене вище, вважаємо доцільним визнати у цивілістичному процесу наявність особистих немайнових прав та виділити три групи зв'язків:

1) особисті немайнові права є загальним об'єктом юридичного провадження, щодо якого останнє виникає. Тому особисті немайнові права знаходять у цивілістичному процесі свій захист та охорону, а також компенсацію (відновлення, відшкодування);

2) особисті немайнові права та необхідність їх захисту чи охорони є основою для викремлення значної кількості принципів окремих видів проваджень,

які входять до складу цивілістичного процесу, як нотаріальне процесуальне, судове (цивільне) процесуальне, виконавче (примусове) процесуальне провадження. Відтак убачається, що, виходячи з цього, особисті немайнові права є основою, на підставі якої і здійснюється цивілістичний процес, а самі права реалізуються за допомогою відповідної процедури;

3) із двох попередньо наведених зв'язків випливає й така особливість зв'язку особистих немайнових прав із цивілістичним процесом, яка проявляється у тому, що окрім особисті немайнові права безпосередньо знаходять у цивілістичному процесі або ж своє забезпечення у вигляді гарантій, охорони чи захисту, або ж свої обмеження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Червякова Е.Б. Защита конституционных прав граждан средствами прокурорского надзора (проблема общегражданской деятельности): дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.10. Харьков, 1992. 219 с.
2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 63 с.
3. Скаун О.Ф. Теория государства и права. Харьков: Консум, 2000. 704с.
4. Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ: Ін Юре, 1997. 52 с.
5. Галянтич М.К. Актуальні питання охорони та захисту прав на об'єкти промислової власності. Юридична Україна. 2003. № 3. С. 22–33.
6. Бондарєва М.В. Особливості нотаріального процесуального правовідношення. Часопис Київського університету права. 2010. № 4. С. 162–165.
7. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 294 с.
8. Фурса С.Я. Нотаріальний процес: теоретичні основи. Київ: Істина, 2002. 320 с.
9. Нотариат в СССР. Москва: Юрид. лит., 1985. С. 4.
10. Фурса С.Я. Нотаріальний процес: теоретичні основи. Київ: Істина, 2002. 320 с.
11. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; Інститут держави і права НАН ім. В.М.Корецького. Київ, 2007. 541 с.
12. Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): монографія. Харків: Юрсвіт, 2008. 482 с.